

4 DE VESTING TUSSEN STEENDORP EN VRASENE (OOST-VLAANDEREN)

Ook de westelijke zijde van het Nationaal Reduit Antwerpen, van de Schelde in Steendorp (Temse) tot de polders in Vrasene (Beveren), werd verdedigd door een gordel van pantserforten en schansen. Ten noorden daarvan lagen de polders, een gebied dat vrij gemakkelijk onder water te zetten was. Het Duitse leger vond deze linie blijkbaar ook belangrijk genoeg om ze verder uit te bouwen met een uitgebreid loopgravensysteem en 216 bunkers: de *Westabschnitt*. De voorbereiding voor de aanleg werd vanaf midden 1916 gestart. De Duitsers eisten spoorwegstaven, prikkeldraad en hout op. De bouwwerken, onder leiding van Duitse genietroepen maar uitgevoerd door Belgische werklieden, gingen begin 1917 van start. In de herfst van datzelfde jaar was de bunkerlijn klaar.

4.1 Inventarisatie van de militaire structuren op Oost-Vlaams grondgebied

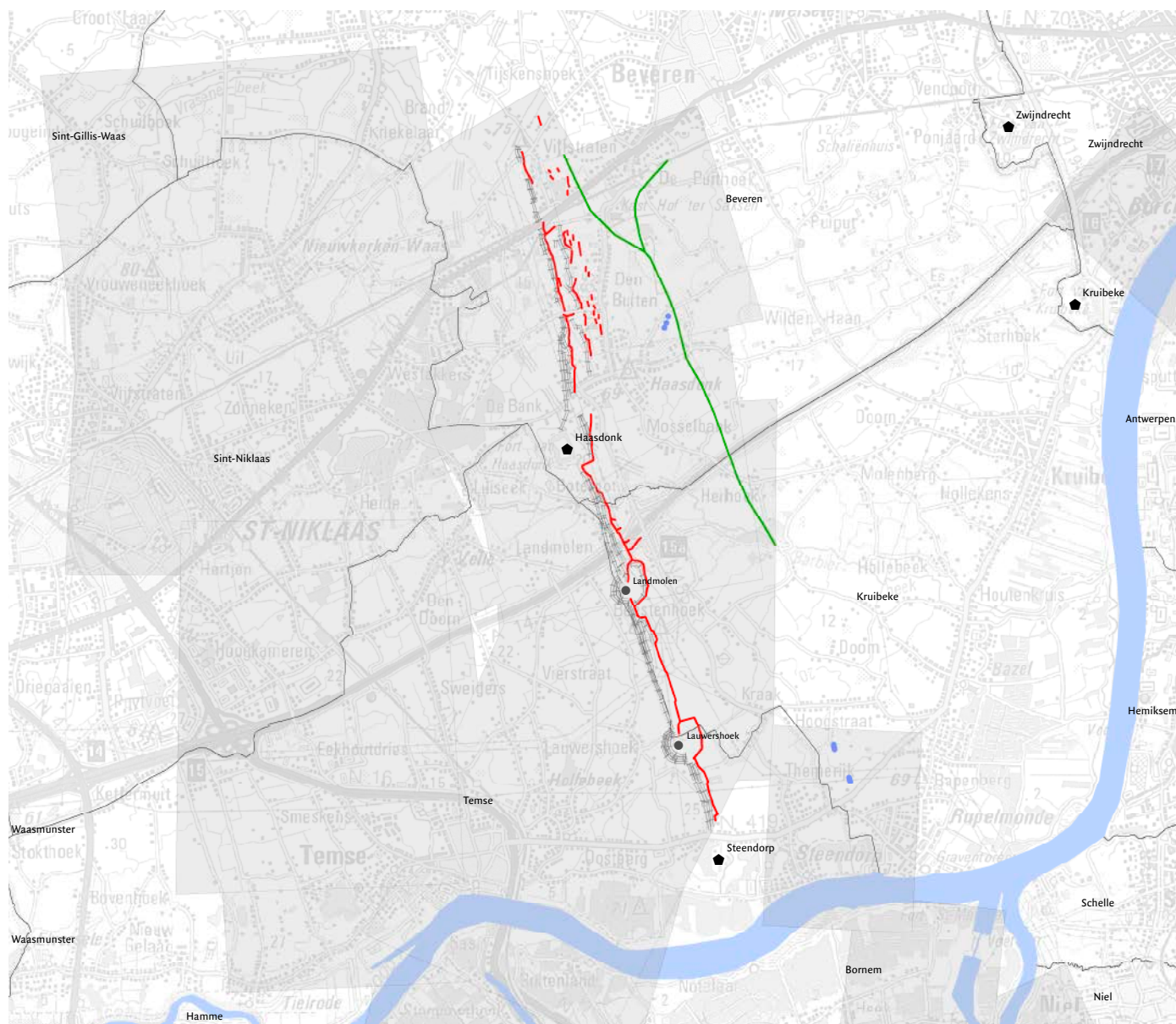
In vorige hoofdstukken hadden we het over de Britse luchtfoto's uit de Box Collection van het Imperial War Museum. Een deel van die luchtfoto's beslaat ook het grondgebied van de provincie Oost-Vlaanderen, met het vervolg van de stelling rond Antwerpen aan de westelijke zijde van de Schelde in Beveren, Temse en Kruibeke (zie bijlage 7.1). Ook hier tonen de foto's uit 1918 het verloop van de Belgische linie uit 1914 en de latere Duitse uitbreiding ervan. Ze zijn echter genomen vanaf zeer grote hoogte en met een andere focuslengte. Daardoor zijn de beelden wijder en tonen ze minder detail. Een gedetailleerde kartering was daarom niet mogelijk, maar we konden wel de ligging van loopgraven, prikkeldraadversperringen en een militaire spoorweg bij benadering aangeven.

We kunnen de linie over acht kilometer volgen. Opvallend is dat de verdediging hier duidelijk sterker was dan ten zuiden van Antwerpen, wellicht omdat dit deel van de stelling aan de zijde van het westelijke front in België lag en dus gebruikt kon worden tijdens een Duitse terugtrekking. Op verschillende plaatsen bestaat de stelling uit twee linies, met uitgebouwde prikkeldraadversterkingen. Achter de stelling zijn op drie plekken Duitse artillerieposities waargenomen, die zoals steeds bestaan uit verschillende stuks die samen een batterij vormen (zie overzichtskaarten in bijlage 7.3).

4.2 De *Westabschnitt* als bouwkundig erfgoed

Oorspronkelijk maakten 216 Duitse bunkers deel uit van de *Westabschnitt*. Een eerste grondige studie van de bunkerlinie werd in 2001 ondernomen door Raymond Van Meirvenne (Van Meirvenne & Devos 2002). Hij kon nog 147 bunkers lokaliseren. Volgens zijn telling waren er dus 80 jaar na de oorlog 69 bunkers afgebroken. Bij het

4.2 De Westabschnitt als bouwkundig erfgoed

0 1 2 3 km

● fort	▨ prikkeldraad	— verbindingloopgraaf	■ geschutopstelling	— spoorweg
● schans	— gevechtloopgraaf	■ borstwering	■ hospitaaltekens	

Overzicht van de militaire sporen zichtbaar op de IWM-luchtfoto's in Oost-Vlaanderen.
De oppervlakte gedekt door de foto's is weergegeven in grijs.

(kaart UGent) NGI A3518

In het grotendeels agrarische landschap rond Haasdonk zijn op enkele plaatsen nog rijen Duitse bunkers zichtbaar. De vroegere loopgraven die ze met elkaar verbonden en de prikkeldraadzones vóór de linie moet je er vandaag bijdenken.

(Provincie Antwerpen-Vilda, Yves Adams)

onderzoek in 2016, op basis van luchtfotografie en het digitale hoogtemodel, bleken 115 exemplaren zichtbaar te zijn. Een aantal bunkers was duidelijk pas recentelijk afgebroken. Alleen gericht terreinwerk kon een correct overzicht opleveren.⁷

Met de resultaten van de voorgaande onderzoeksprojecten als basis verrichtte het agentschap Onroerend Erfgoed in 2017 verder onderzoek. De linie werd toen ook opgenomen in de Inventaris Bouwkundig Erfgoed van de Vlaamse overheid.⁸ Sommige bunkers van de Westabschnitt genoten al bescherming. Het deel tussen Fort Haasdonk en de polder van Beveren is vastgesteld als bouwkundig erfgoed sinds 5 oktober 2009 en beschermd als monument sinds 14 december 2010. Tien bunkers in Beveren, Kruikeke en Temse zijn sinds 17 juli 2012 beschermd als individuele monumenten.

Van de bunkers die al bescherming genoten, zijn er tussen 2012 en 2017 jammer genoeg 14 afgebroken: 12 in de noordelijke cluster aan de Galgestraat in Beveren en 2 in de zuidelijke cluster in Temse. Voorts werden ook bunkers gesloopt die nog niet beschermd waren: de 9 bunkers op en rond het bedrijventerrein Doornpark in Beveren (zie 'Duitsers in Belgische voetsporen' pagina 94) en 4 net ten noorden

7 Op het Oost-Vlaamse deel van de fortengordel is nog geen terreinwerk uitgevoerd.

8 Zie <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoed-objekten/305347>

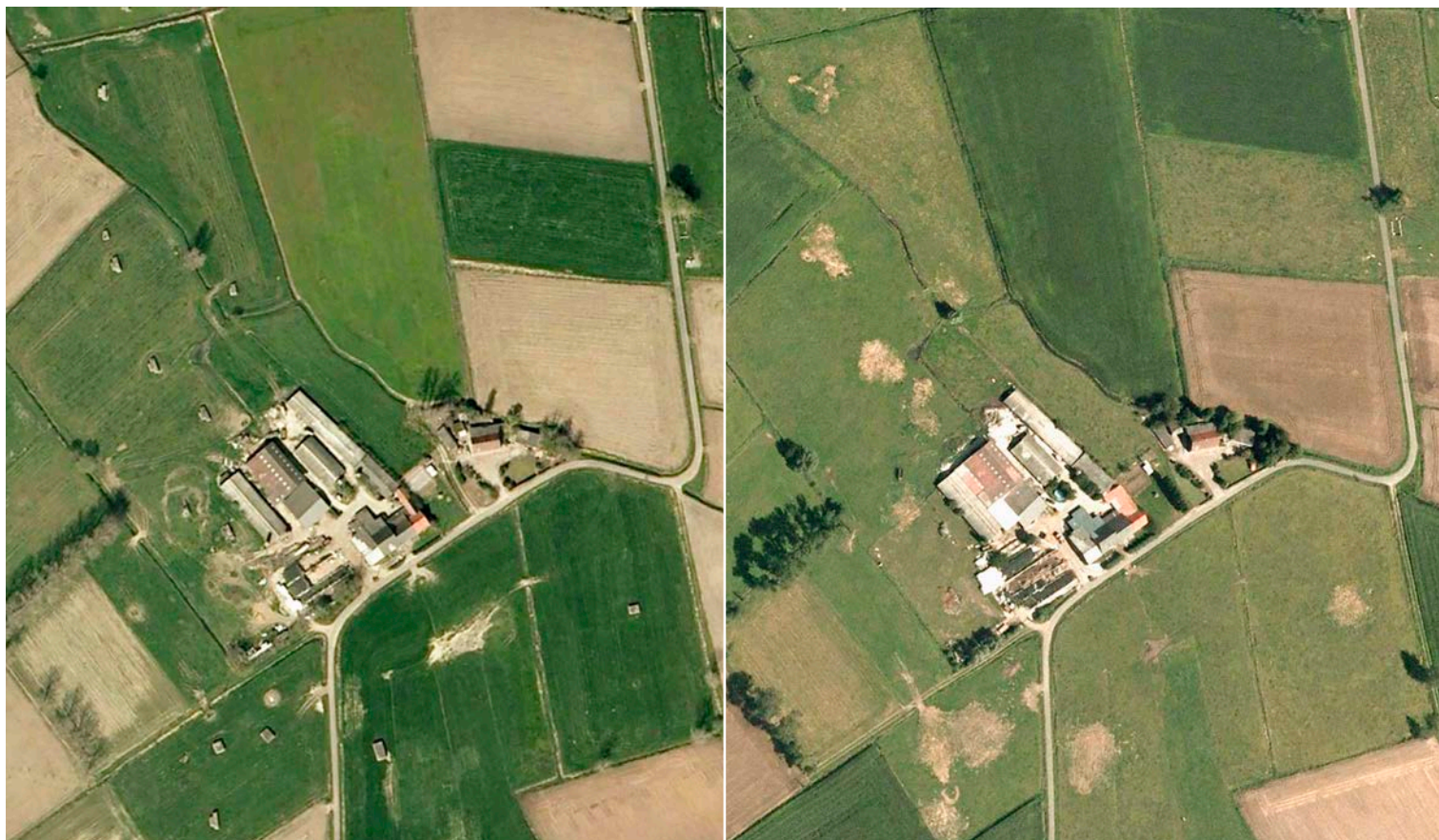
daarvan zijn de belangrijkste clusters. De afgelopen jaren zijn er zo naar schatting 32 bunkers verdwenen, op te tellen bij de 69 die in de eerste 80 jaar na de oorlog afgebroken zijn.

De 55 bunkers die nog geen bescherming genoten, zijn nu ook toegevoegd aan de inventaris. Dat brengt het totaal van de overgebleven en bovengronds zichtbare bunkers van de Westabschnitt in de inventaris op 115. Bijna de helft (101) van de oorspronkelijke 216 bunkers zijn uit het landschap verdwenen. Er zijn ook enkele locaties bekend van ingegraven, ‘verzonken’ bunkers. Die zijn hoogstwaarschijnlijk nog bewaard onder het oppervlak, maar ze zijn niet in de inventaris opgenomen. Ze genieten in principe wel dezelfde vorm van bescherming als de zichtbare bunkers. Het is onduidelijk over hoeveel exemplaren het gaat. Alleen specifiek bodemonderzoek, zoals grondboringen of geofysisch onderzoek, kan daarop een antwoord geven.

Opnieuw opvallend is de aanwezigheid van een bunker van Belgische makelij. Ook die dateert vermoedelijk van 1914, net voor de oorlog. De rechthoekige vorm en de grove, ruwe afwerking van het beton met gebruik van kasseien vormt een schril contrast met de gestandaardiseerde Duitse types (zie ook hoofdstukken 2 en 3, en

Tijdens de Tweede Wereldoorlog was er van bewaarde loopgraven bij het Fort van Haasdonk al geen sprake meer, maar de Duitse bunkerlinie van de Westabschnitt is op deze luchtfoto uit 1943 nog grotendeels intact gebleven

(NARA, GX images, uitsnede)

Twee luchtfoto's, links uit 2007 en rechts uit 2009, tonen de situatie voor en na de het verwijderen van vermoedelijk twaalf Duitse bunkers uit de Eerste Wereldoorlog. Ze zijn ofwel afgebroken, ofwel in de grond ingegraven of 'verzonken'.

(Luchtfoto Informatie Vlaanderen)

deel 1 van *Vergeeten linies* pagina's 122–123). In dit geval gaat het weliswaar over een iets anders uitgevoerd type dat enkel in de Westabschnitt voorkomt en volgens militaire inventarissen uit 1935 wellicht op vier plaatsen werd gebouwd (Van Meirvenne & Devos 2002: 44). Het is het enige overgebleven exemplaar.⁹

⁹ Voor meer informatie, zie: <https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/305333>

Foto genomen ten noorden van Antwerpen, vermoedelijk tijdens de Tweede Wereldoorlog. Op de akkers zijn nog duidelijk Duitse bunkers uit 1916–1917 zichtbaar. Let op het verschil met de Belgische bunker links in beeld, gebouwd in 1914 door de firma Bolsée in opdracht van het Belgische leger en te herkennen aan de kasseien.

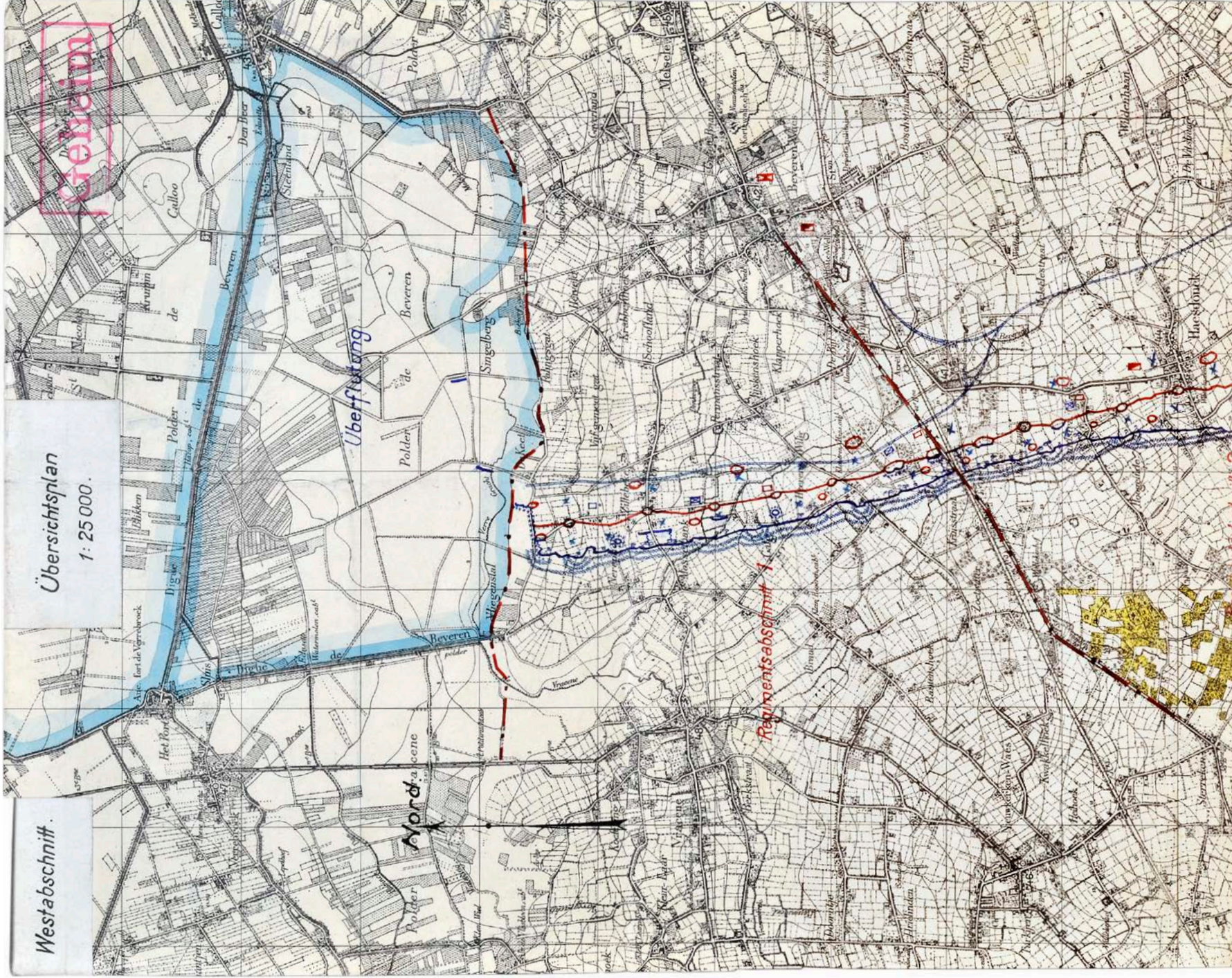
(collectie Erik Janssen)

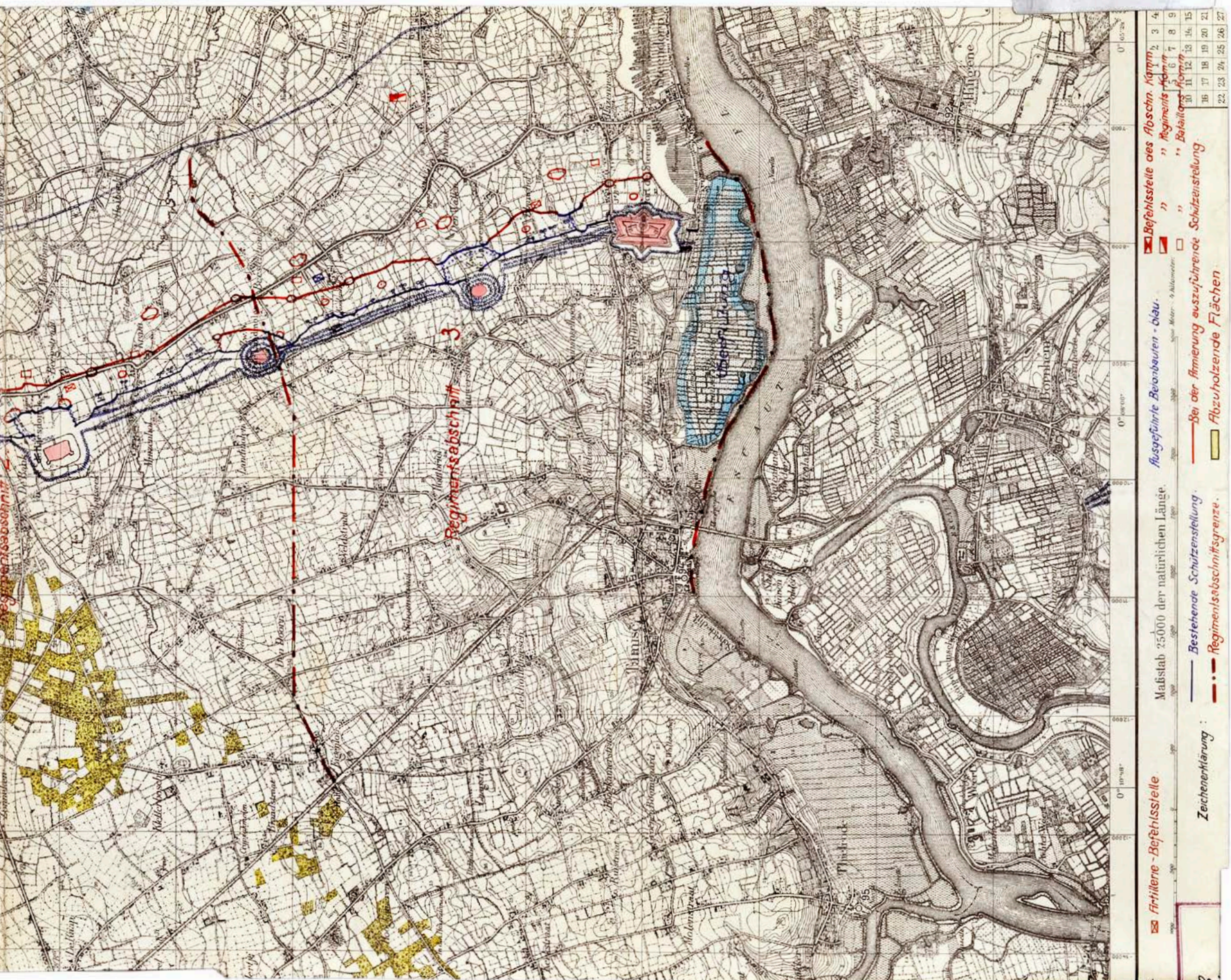
Westabschnitt.

Übersichtsplan

1:25 000.

Steendam

Maßstab 1:25000 der natürlichen Länge.

Zeichenerklärung:

- **Artillerie-Befehlsstelle**
- **Bestehene Schutzstellung**
- **Bei der Armierung auszuführende Schutzstellung**
- **Ausgeführte Betonsäulen - blau.**
- **Befehlsstelle des Abschn. 3**
- **Regiments-Abschnitt**
- **Bei der Armierung auszuführende Schutzstellung**
- **Abzuhaltende Flächen**

Legende:

1	2	3	4
5	6	7	8
9	10	11	12
13	14	15	16
17	18	19	20
21	22	23	24
25	26	27	

0 100 200 300 400 500 600 700 800 900 1000 Meter

Westabschnitt. Übersichtsplan 1:25000
(KLM-MRA, Moskouarchief, doos 952)

Duitsers in Belgische voetsporen

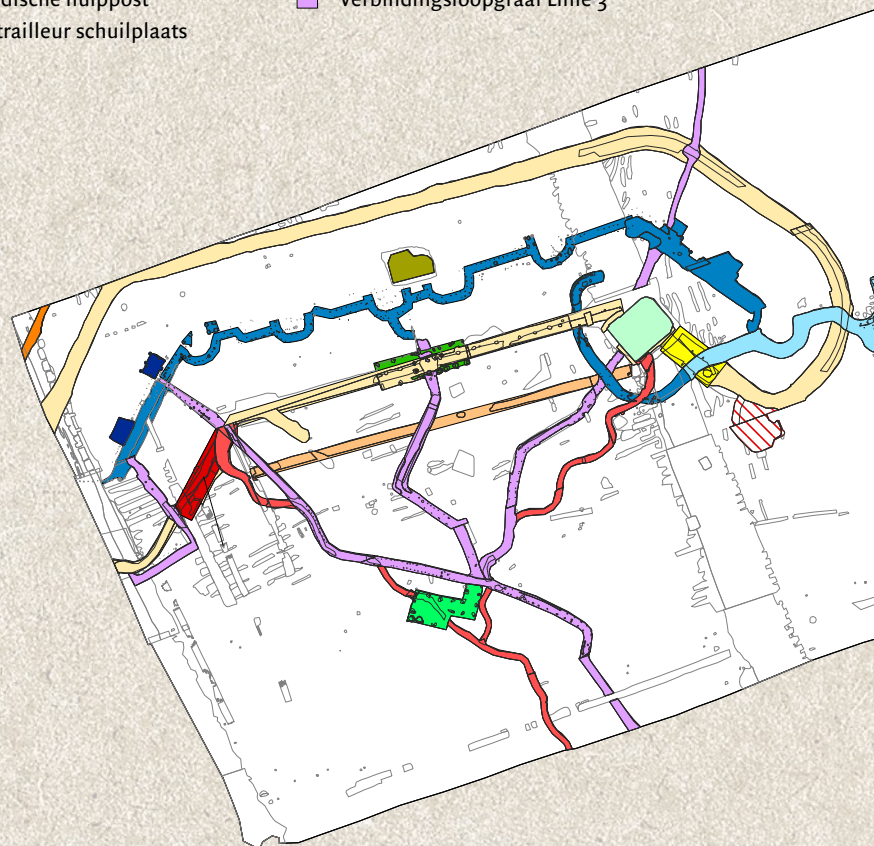
Het militaire verleden van een bedrijventerrein in Beveren

In 2012 werd in Beveren de kmo-zone Doornpark uitgebreid, pal op resten van de verdedigingslinie Steendorp-Vrasene. De archeologische opgraving die daaraan voorafging, leverde spectaculaire resultaten op (Alma & Van Campenhout 2014, Van Campenhout & Alma 2014). Tussen de toen nog bestaande en goed bewaarde bunkers kwamen de resten van een complex Belgisch en Duits verdedigingssysteem tevoorschijn. Dankzij dat onderzoek krijgen we goed zicht op de nooit gebruikte gevechtssystemen langs de westzijde van de stad Antwerpen. Tot nu toe is het de grootste opgraving van een verdedigingssysteem uit de Eerste Wereldoorlog buiten de frontzone.

Sporen van Belgische militaire structuren kwamen alleen in het zuidelijke deel van de opgraving aan het licht. Over een lengte van ongeveer 65 meter werd een noord-zuid verlopende dubbele loopgraaf aangetroffen. De parallelle structuren waren verbonden door een haakse flank en vormden zo een 'gesloten' loopgravenstelsel. De loopgraven waren 1,8 tot 2,3 meter breed, hadden een getrapt profiel en soms ook een centrale afwateringsgoot. Twee verbredingen van de loopgraaf in de borstwering van de flanken laten hier schuilplaatsen voor de soldaten vermoeden. Vanaf die beide vermoedelijke schuilplaatsen vertrokken verbindingloopgraven richting achterland. Die hadden een kronkelend patroon en kwamen op zo'n 30 meter achter de linie bij elkaar, vanwaar ze verderliepen als een enkelvoudige loopgraaf. Volgens de onderzoekers gaat het om de resten van een Belgische stelling, aangelegd aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog.

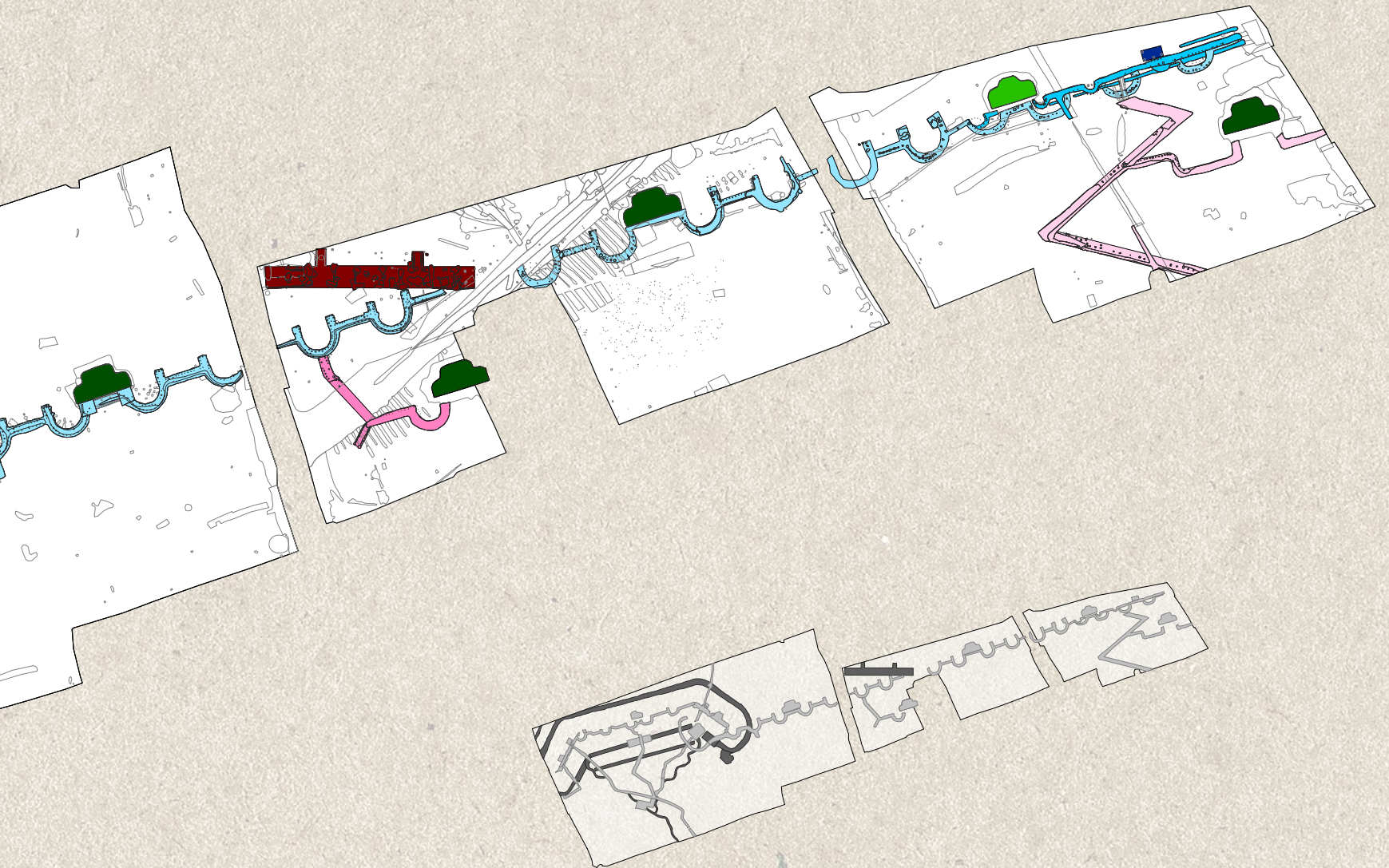
Belgische en Duitse linies

■ Belgische Linies Gebouw 1	■ Troepenbunker
■ Gebouw 2	■ Schuilplaats artillerie
■ Loopgraaf 1	■ Infanterieschuilplaats
■ Loopgraaf 2	■ Schietloopgraaf Linie A
■ Loopgraaf 3	■ Schietloopgraaf Linie B
■ Verbindingsloopgraaf	■ Schietloopgraaf Linie C
■ Paardengraf	■ Schuilplaats
■ Stelling/geschutsplaats	■ Verbindingsloopgraaf Linie 1
■ Duitse Linies Gebouw 1	■ Verbindingsloopgraaf Linie 2
■ Medische hulppost	■ Verbindingsloopgraaf Linie 3
■ Mitrailleur schuilplaats	

0 25m

Overzicht van de Belgische en Duitse loopgraven in Doornpark, met de bunkers in verschillende groentinten aangeduid (grondplan vec)

Donkergrijs: Belgische linies
Lichtgrijs: Duitse linies

Ten noorden daarvan vonden de archeologen een langgerekte cluster van grote kuilen, die ze over een lengte van 31 meter konden onderzoeken. De vorm en omvang van de kuilen varieert, zowel in vlak als in doorsnede. Hun samenhang vertoont een onregelmatig patroon, hoewel er een duidelijke lijn of as in de structuur te herkennen valt. Het geheel wordt oversneden door later aangelegde Duitse loopgraven. De weinige vondsten lijken erop te duiden dat de constructie van Belgische origine is. Haar functie is niet direct duidelijk, maar vermoedelijk gaat het om de resten van een Belgische geschutstelling.

Nog nadrukkelijker aanwezig zijn de overblijfselen van Duitse verdedigingslijnes, aangelegd begin 1917. Bovengronds bleven daarvan nog acht bunkers bewaard. Tussen en langs deze betonnen structuren werd een loopgravenstelsel opgegraven dat zich over de volledige lengte van het onderzoeksgebied uitstrekte.

Drie gelijkaardige, maar toch verschillende delen werden onderscheiden. De uitstekend bewaarde lijnie in zone A is met 220 meter de langste. Haar loopgraven hebben een kenmerkende hoefijzervormige constructie met rechte tussenverbindingen. De beide vooruitstekende delen van het hoefijzer aan de frontzijde waren wellicht schuttersposten. Paalsporen rond deze posten doen de aanwezigheid van een dak of een andere soort bescherming of camouflage vermoeden. Langs de loopgraafwanden zijn overal paalsporen gevonden. Om instortingen te vermijden, waren de wanden wellicht bekleed met vlechtwerk en/of planken. De palen dienden om deze wandversteving op haar plaats te houden.

De lijnie in zone B, in het noordelijke deel van de opgraving, was over 43 meter bewaard. Haar constructie verschilt van de lijnie in zone A. De rechte verbindingen tussen de hoefijzers zijn korter, de hoefijzers zelf hebben een kleinere maatvoering en de schuttersposten aan de frontzijde ontbreken. Overlappenden van beide lijnes maken duidelijk dat B jonger is. Of het een (plaatselijke?) vervanging van A, dan wel een aanzet voor een nieuwe lijnie is, is niet duidelijk.

De loopgraven van de lijnie in zone C vinden we terug in het zuidelijke deel van de opgraving. Deze sporen zijn veel slechter bewaard.

Hun maatvoering is opvallend minder systematisch. Ook hier blijft de vraag of het een reparatie is, dan wel een totaal nieuwe toevoeging aan het bestaande systeem. Vanaf deze gevechtloopgraven vertrokken verbindingsloopgraven richting het achterland, in eerste instantie naar de bunkers in de tweede lijn, de medische posten enzovoort. De verbindingsloopgraven verliepen meestal in een zigzagpatroon. Net als de gevechtloopgraven waren ook zij voorzien van versterkte wanden. Onderling verschilden ze vooral in afmetingen en in de frequentie waarmee hun patroon verspringingen vertoont.

De hoefijzervormige segmenten van de Duitse gevechtloopgraaf, de traversen, vormen duidelijke verkleuringen in het opgravingsvlak, met de paalkuiltjes voor de beschoeiing van de loopgraaf als donkere vlekjes

(foto's VEC)

Behalve de bunkers en de loopgraven zijn er ook resten gevonden van vermoedelijk houten gebouwen. Op de Duitse *Stellungskarte* uit 1917–1918, bewaard in het Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis in Brussel, staan ze aangeduid als medische hulppost en drie soldatenschuilplaatsen. Van de hulppost restte alleen het ingegraven deel van de constructie, met daarin een reeks forse paalkuilen als funderingselementen. Alle houten palen waren vakkundig verwijderd. Er zijn geen voorwerpen of andere elementen aangetroffen die wijzen op een gebruik als (medische) hulppost. Ook de schuilplaatsen voor de

soldaten, die in theorie plaats moesten bieden aan twaalf soldaten, waren slecht bewaard. Ze zijn alleen te herkennen als kuilen met daarin de sporen van palen die wellicht een houten vloer geschraagd hebben. Ook hier ontbreken vondsten die een aanwijzing zouden kunnen geven over het gebruik van deze ruimtes. Zijn deze resultaten een verrassing? Niet echt, omdat de archeologen min of meer wisten wat ze konden verwachten. Vooral de overeenkomsten met de Duitse *Stellungskarte* zijn duidelijk. Maar uit de opgraving is wel gebleken dat er verschillen zijn tussen de theorie van een kaart of de *Vorschriften für den Stellungkrieg*

enerzijds, en de praktische uitvoering anderzijds. Op het terrein moest men immers rekening houden met de bestaande toestand, in dit geval de reeds aanwezige Belgische stellingen. De nieuwe verdedigingswerken werden daaraan strategisch en praktisch aangepast. Het onderzoek op het Doornpark is bovendien de duidelijkste illustratie van een dergelijk samengaan van Belgische en Duitse loopgravensystemen in de fortengordel rond Antwerpen.

4.3 De Westabschnitt op het digitale hoogtemodel

In de Westabschnitt waren geen aarden relicten bekend. Enkel de bunkers zijn overgebleven. Ze bepalen er sterk het hedendaagse beeld van de linie. We vermoedden dat het digitale hoogtemodel nieuwe informatie kon leveren over bewaarde loopgraven en andere bovengronds bewaarde relicten. De regio werd daarom op dezelfde manier bestudeerd. Dat leverde inderdaad enkele nieuwe vaststellingen op.

Hoewel het loopgravensysteem zwaar was uitgebouwd en op bepaalde plaatsen uit drie opeenvolgende lijnen bestond, is er over de twaalf kilometer lange linie zo goed als niets van bewaard. Het gebied bestaat dan ook uit intensief gebruikte landbouwgronden en bebouwde kernen, en er is geen bos. Enkel op de twee forten zien we bewaarde loopgraven, zoals dat ook in de overige delen van de Buitengordel het geval is. In Steendorp loopt een loopgraaf bijna volledig rond het fort. Bij het fort van Haasdonk gaat het eerder om enkele kortere fragmenten centraal op het fortlichaam, en zeventien kleine schuttersputten (zie kaarten 26 en 29 in bijlage 7.4). De schansen van Landmolen en Lauwershoek hebben dan weer geen bewaarde loopgraven. Als die er al geweest zijn, zijn ze verdwenen bij recente aanpassingswerken.

De enige andere oppervlaktestructuren zijn twee lage bermten van enkele honderden meter lang ten noorden en ten zuiden van de E17 in Haasdonk (zie kaart B12 in bijlage 7.5). Het zijn de resten van een Duitse of Belgische militaire spoorlijn die ongeveer een kilometer binnen de fortengordel lag en er parallel mee liep. Ze is vergelijkbaar met de Belgische Strategische Spoorlijn ten oosten van de Schelde. De spoorweg is ook duidelijk te zien op de IWM-luchtfoto's van 1918.

Het fort van Haasdonk is vrij gebleven van begroeiing waardoor de oorspronkelijke vorm van het fort duidelijk zichtbaar is. Op de anaarding zien we mooie resten van loopgraven en kleine schuttersputjes.

(Provincie Antwerpen-Vilda, Yves Adams)